

Хуршид Дўстмухаммад

КАЗО БЎЛГАН НАМОЗ

Тарихдан ҳикоялар

Тошкент

Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1996

1918 йил. Кифтига милтиқ осган соқчига, «Мен икки ракаат намоз ўқиб олай» деб қиблага юз тутган андижонлик машҳур Миркомил Мирмўминбоев 58 ёшда эди.

1934 йил. Бор-шуди тортиб олинган, бола-чақалари хузурига кириши ҳам хатарли бўлиб қолган — Чиғатой гузаридан Эски Жўвага, у ердан Хадра томонга пиёда йўл босиб бораётган тошкентлик Тўхтабой Олимжонбоев 60 ёшни қаршилаган эди.

...Бу ҳар икки зот ҳам ўз ажали билан ўлмади. Адолатсизлик ҳукм сурган жамият ўзбек халқи орасида бундайин дунё таниган, ишбилармон, тадбиркор бойлар бўлишини ўзи учун хатарли ҳисоблади...

Китоб «Истиқлол: янги давр, янги қаҳрамон» кўрик-танлови совринини олган.

МИРКОМИЛБОЙНИНГ ҚАЗО БУЛГАН НАМОЗИ

Извош гузардан ўтиб катта кўчага бурилди ҳамки, Ёқубхўжадан садо чикмади. Бой икки-уч дафъа ҳамроҳининг авзоига зимдан кўз югуртирди. Ёқубхўжанинг қадди уникидан ярим қарич тик, шу боис у ўтирган ҳолида ҳам хийла салобатли кўринади. Одамлар, «Ёқуббойнинг шахсий кўриқчиси» деб гап тарқатишди, «Миркомил унинг измидан чикмайди» деганлар ҳам бўлди. Тўғри, Ёқубхўжа кўз очиб топган маслаҳатгўйи бўлмаса-да, унча-бунчани хушлайвермайдиган Миркомилнинг ишқи шу одамга тушган, бинобарин, ёнида доим уни олиб юришга одатланган эди. Ҳақиқатан, унинг Ёқубхўжадан яширган-нетган сири бўлмаган.

Суриштириб келганда, Миркомил кимдан, нимани сир тутган, ўзи!.. Қув ёхуд маккор бўлганида раҳматли отасининг Макка ва Мадинада така қурдириш ниятида ўттиз минг тилло васият қилиб қолдирганини уезд ҳокимига айтармиди?! Соясидан чўчиса, ҳатто ўз пушти-камаридан бўлган ўғил-қизларидан ҳадик-хавотирда яшаса етти ёт бегона, бунинг устига ғайридин Искандарни¹ гумашта қилиб олармиди?! Икки кўзнинг бири янглиғ ёнидан узоклашмайдиган Ёқубхўжадан ҳам гумондор юрса, уни дўстми-душманми дея бош қотирса... одамнинг ҳар нарса бўлгани яхши эмасми!.. Йўқ, Миркомил бундай мужмалликка тоқати йўқ — у жини суйганга ҳам, суймаганга ҳам дилидагини ямламай айтган.

Извош кўтармадаги завод кўчаси муюлишига етди, бой «ана ёрилар, мана ёрилар» деган ўйда ҳамроҳининг куюқ соқолига қараб қолди. Шунда:

— Тўхтат, извошни!.. — дея ҳайқирди бой.

Бир маромда йўрғалаб бораётган қўш-от сувлуғи туйкус силтаб тортилганидан пишқириб, тумшуғини тўшига босгудай бошини қийшайтириб тўхтади.

Извошчи «нима гап» дея ортига ўгирилиб улгурмай, бой тош йўлга сақраб тушди. Извошчи ҳам, Ёқубхўжа ҳам бойнинг муддаосини тушунмай, унинг изидан қараб қолишди.

---

¹ Александр Тимофеев Орсқдан келиб қолган. 1909—1911 йилларда Миркомилбойга гумашталик қилган. Бой унга Искандар деб лақаб қўйган.

Миркомил катта-катта қадамлаб, қоп орқалаган кишининг тепасига бостириб борди. Оғир юк остида икки букчайган киши бойни кўрди-ю, кўсак тўла қопни «тўп» этиб ерга ташлаганича тили калимага келмай, кўрққанидан салом беришни ҳам унутди.

— Қаёққа обкетяпсан, кўрнамак?!—Ўтакаси ёрилган киши дудукланди. Бой унинг жавобига муҳтож эмас эди.— Куппа-кундузи ор қилмадингми?!

Чангга беланган, яғири чиққан оқ яктагининг енгини билагига қадар шимарган ишчи кулоқ-чаккасига бехос тушган тарсаки зарбидан чайқалиб бориб деворга суяниб қолди...

Извош завод дарвозасининг рўпарасига етгандагина Ёқубхўжа тилга кирди:

— Чакки қилдингиз, ака...

Ҳали ғзаби сўниб улгурмаган Миркомил «сен маҳмадоналик қилма» деган маънода ҳамроҳига қаттиқ ўқрайди. Ёқубхўжа эса бойнинг жаҳли чапақай чиққанига яраша босиқлик билан бўлса-да, ўпкалади:

— Аши, бир қоп кўсакни куппа-кундузн ўмариб чиқишига нима мажбур қилганини суриштирмадингиз-ку... Жўжабирдай жондир, хойнаҳой...

Извошчи отнинг яғринига тарсиллатиб қамчин босди. Миркомплбойнинг ўнг қоши тепага сапчиди.

— Жўжабирдай жон бўлса оиласини ўғирлик орқасида боққани маъқулми?!

Ёқубхўжа дарҳол жавоб қайтармади, извош завод ҳовлисига кириб тўхтагачгина бояги ўпкалапганнамо оҳангда мулойимлашиб деди:

— Одамларди кўнглига қаранг-да, ака... Ҳақ гапни айтаман деб... у ёқда Темурҳожини изза қипсиз...

Темурҳожини изза қилгани рост. Изза қилмаслик учун ҳақ тапни айтмаслиги керак, айтмаса... ахир, Миркомнлнинг хусумати йўқ, талашган мол-ҳоли йўқ, уни жин урибдимики, Темурҳожига душманликни соғинса!..

Нима бўлдию, эллиқбоши кўча бошида йўлиқиб, «Таксир, қозиликка Темурҳожини мўлжаллагандик, сиз нима дейсиз?» деб

сўради. Миркомил ортиқ ўйлаб турмади, «Хожи ҳалол одам, юртнинг хизматини қилсин» деди-қўйди. Орадан уч-тўрт кун ўтмай эшикка йуклаб келишди. Бой ташқари ҳовлига чиқса, супа ёнида элликбоши билан янги қози — Темурхожи қўл қовуштириб турибди.

— Келинлар, келинлар! Қани, ичкарига,— деди бой меҳмонхонага чорлаб.

Меҳмонлар оёқ тираб туриб олишди.

— Бирров кирдик,— деди ўнғайсизланиб элликбоши.— Аши, ҳожингиз сира қўймади... Бир ният қилган экан...

Элликбоши гапини адоғига етказгунича қози тутуннинг боғичини ечиб, зарбоф тўнни қўлига олди. Миркомилбой келувчиларнинг муддаосини тушунди.

— Э, баракалла-а!—деб юборди у бошини чайқаб. Мезбон мамнун бўлди, деган ўйда ҳаракати дадиллашган меҳмонлар тўнни қўлга олиб улгурмай бой муддасини ойдинлаштирди:

— Бу ишларинг дуруст эмас... Бир оғиз ризолигим эвазига ҳада келтирибсизларми, ундан чиқди, ризолик бермаган тақдиримда ортимдан тош отар экансиз-да?!

Темурхожи икки қўллаб тутиб турган тўнни тушириб юбораёзди. Элликбоши тушунуксиз ғўлдиради:

— Йўғ-э, тақсир!.. Биз... ҳожингиз, оқ фотиҳа олай деб...

Миркомилбой ўзига етганча қайсар ҳам эди — у элликбошининг тутилиб-бўғилиб гапиришига қулоқ солмай, қўнглидагини охиригача айтди:

— Хушомадни бандага эмас, Худога қилинлар!..

Ёкубхўжа бўлса, «тўғри гапни айтаман деб душман орттирасиз» дейди. Ҳақ гапни айтгани учун душмани ортадимми?.. Ҳақ гапни айтиш душманликми?.. Ахир у кимга, қайси, ҳамюртига ёмонликни раво кўрди?!

Феъл-атвори шундай экан, начора, бир юмалаб бўлак одамга айланиб қололмаса! Ҳақдан воз кечиб ҳар кимнинг қўнглига қарай олганида бир уй бойваччанинг бетига оёқ қўйгудай иш қилмас эди. Энди афсусланиш, пушаймонлар қилиш осон, лекин... табиатидаги кажбахсликдан қутулиш фурсати жон чиқар вақтига қолди...

Убайдулла жунфуруш Майлисойдаги заводига икки кур келиб уйига таклиф қилиб кетди. Айтилган куни Ёқубхўжани эргаштириб борганида бир уй меҳмон гурра кўзғалиб Миркомилнинг хурматини бажо келтиришди. Бой, ёнида Ёқубхўжа — уйнинг тўрига ўтиб жойлашиб ўтириб олгунча йиғилганларнинг қандай одамлар эканлигини, ҳатто бир-иккиси ўзаро маъноли кўз уриштириб олганигача пайқаб улгурди. Деразага яқин ўтирган Ғафуржоннинг туси гезарди. Берида — Ғафуржоннинг амакиси Ҳошимбой, сўнг пахта тижоратини энди-энди йўлга қўяётган Ниғмонбек! Уларнинг ҳеч бирида Миркомилнинг хусумати йўқ, хусумат қайда, йиғилганларнинг ҳеч бири Миркомил билан беллашадиган сармоя жамламаган, шу маънода ҳам бу давранинг посонгиси Миркомилбой учун хийла енгиллик қилиши аён эди.

Миркомил сир бой бермади. Иликкина суҳбатга гоҳ қўшилиб, гоҳ сўзсиз бош ирғаб ўтираверди. Тўсатдан Ҳошимбой гурунг мавзуини бузди:

— Закот — фарз! Закотдан бўйин товлаш бенамозликдан кам бўлмаган гуноҳи кабир!

Миркомил умр бўйи лойнинг ичидан чиқмаган кулолдай ранги заҳил Ҳошимбойнинг афтига чимирилиб қаради. Ёқубхўжа қуюқ қора соқолини қўл учида сийпалади.

Гапга гап уланди, суҳбатга ғийбат, фисқи фасод аралашди. Ким оғиз очса, айтганига Миркомилдан тасдиқ ишорасини кутар, бойнинг авзоидан эса на эътироф, на-да эътироз маъносини уқиб бўларди. Ниғмонбек ҳам гурунгга қўшилди:

— Закот тўлаш ниятидаги одамнинг кўнгли тоза бўлмоғи лозим, — дедн у хотинчалиш овозига зўраки салобатли тус беришга уриниб.— Бизлар-ку, майда... давлатмандликни ҳавас қилувчилар, холос... эррайма² бойлар орасида ҳам закотга хиёнаткорлар бор экан...

Миркомилнинг тишига оғриқ тургандай кўзини бир зум юмиб-очди-ю, сир бой бермасликка уриниб, икки бармоғи билан иягини чимдиб олди.

---

² Эррайма — кеккайган
www.ziyouz.com kutubxonasi

— Ниғмонбек!..

Келишганидан бери илк бор овозини баралла қўйиб мурожаат қилган Ёқубхўжанинг салобати ҳаммани жим қилиб қўйди. Одатда, Ёқубхўжа гапни бошлаб қўйиб, хийла фурсат сукут сақлар, аксари ҳолларда, шундай сукутининг ўзиёқ бузуқ ниятли суҳбатдошни анча саросимага солиб қўяр эди. Бу сафар ҳам у худди гап бошламаган одамдай жим, лабини қимтиб кўзойнаги остидан Ниғмонбекка қадалиб қаради. У қайтиб тилга киргунича Ниғмонбек неча қизариб-неча бўзарди. Ниҳоят, Ёқубхўжа сукут билан азоблаш «машқи»ни маромига етказгач, сўради:

— Бу, кичкинтойни кулала қилдиларми? Ниғмонбекнинг баданидан совуқ тер чиқиб кетди.

«Ёмон чикитти-ку,³ аблаҳ!» деб сўқинди ичида.

Миркомил енгил тортганини сездириб қўйиш маъносида бир кўзгалди. Ниғмонбек ўтган йилнинг жадйи кунлари ўғил кўрган, бойнинг ҳурмати учун унга «Комилжон» деб исм қўйган эди. Энди Миркомилга пичинг қилиб, уни ёмонотликқа чиқармоқчи... Миркомил эса...— «ўша ҳурмати чинми, манави пасткашлигимми?» деб мана, орадан беш йил ўтгач, мулоҳаза посангисига қўйиб-олиб, олиб-қўйиб кўрапти... Оғзига кучи етмаганлар, «Миркомил айрим даромадларидан закот тўламайди» деб овоза қилгани бойнинг кулоғига етган, шуни эслади-ю, ўша машваратнинг нишаби қай томонга оғганини ўша пайтда қисман ва ҳозир тўла-тўқис пайқаб етди. Тўкин дастурхон теварагида ўтирганлар пинҳона кўзлаган муддао амалга кўчаётгандек бараварига бойнинг оғзига тикилди. Миркомил ҳеч бир даврада сўзини йўқотмас, умуман, тили қисқлик нима эканини билмас эди.

— Закотдан баҳс кетди-и. Яхши... Ашнақа мунозаралар бошлаганда...— деди у ҳафсаласизлик билан бепарво оҳангда ва «тортишиб ўтиришга арзимайсанлар» дегандек, тўсатдан гапнинг думини юлди:

— Закот-ку, фарз, илло закотнинг олдида нима бор?...— Бой саволи жавобсиз қолишини аниқлаштириб оладиган фурсат жим

---

³ Чикитти — тагдор киноя қилди-ку, демоқчи.

бўлди-да, ўтирганларнинг жон-жонидан узиб олди:—Ашнақа-да, закотдан аввал ушр бор... Закот тўлови хусусида эрраймалик қилишдан бурун ушрни тушуниб кўйсинлар...

Тижорат сўқмоғида энди атак-чечак қилаётган ҳамюртлари, диндошлари бу борада катта-катта кўчалар очиб улгурган Миркомилнинг оёғига осилишлари не учун керак бўлди?.. Ахир бой уларнинг мушугини «пишт» демади, аксинча, қаддини ростлаб олсин деган муродда нечтасига қарз берди... фақат Ғафуржон омонатга хиёнат қилди, иш қозигача етди...

Нахотки, шу душманлик бўлса?! Кимсан, Миркомилбой шунча давлат, шунча иззат-обрўйни нахотки ўз халқига душманлик ниятида тўплаган бўлса?.. Агар у ўз хумшаҳарларига ғайирлик қилса, Убайдулла жунфурушникида йиғилганларга: «Бир фаранги бойнинг завўдини Анжанга кўчириб келтирмоқчиман. Ашининг маслаҳатига бораман», деб айтармиди!.. Ахир ўша пайтларда барча бойлар топганини хорижга сотиш билан банд, завод қуриш ҳеч кимнинг етти ухлаб тушига кирмаган, беҳисоб даромад келтирадиган бундай ниятни ҳеч бир бой ошкор этмас эди. Лекин Миркомил шундай қилмади. Айтди. «Билса билсин, уддасидан чиққанлар ҳаракатга тушсин», деди... Дедию ўзига дўст эмас, ғаним орттирганини, у ғанимлар ўзга юртлардан келиб юртни, диёрни босиб турган ўрислар эмас, ўзининг ўзбеклари эканини... жуда-жуда кеч билди.

Кўпни кўрган Миркомилдек уддабурон инсон ҳам омади кулиб боққан одамни бегоналар эмас, аввалбош ўз яқинлари кўролмаслигини жуда-жуда кеч англади. Англагунига қадар... ҳамюртлари жонига ора кириш, уларни ўрис истибдодидан ҳимоялаш йўллари излаб, саъй-ҳаракатлардан толмади. Култепага масжид, мадраса, мусофирхона, касалхона, ҳаммом қуришни режалаштирганида ўзининг манфаатини кўзламади, аксинча ҳаловатидан айрилди: шаҳар ҳокимияти вилоят ҳокимиятига, вилоят ҳокимияти ўлка губернаторлигига рухсат сўраб нома йўллади. Йиғину муҳокаманинг адоғи кўринмаса кўринмадики, иш жойидан силжимади. Уезд маҳкамасидаги йиғинга бойнинг ўзини таклиф этишди.

— Э-э, Миркомил Мирмўминбаев ўзляrimi?— кўзойнагининг

тепасидан мўралаб савол қотди ҳашамдор стол юқорисида ўтирган семиз юзли, ҳарбийча энгил-бошли киши. Бу беписанд гап бойга оғир ботди. Ҳарбийча либосли киши саволини давом эттирди:—Та-акс, бу, страительствага цель нема? Цел-ль?!

Миркомил ҳайбатли, унча-бунча инсон зоти яқинлаша олмайдиган бундай маҳкамаларда шу қадар саёз, бемаъни саволлар берилиши мумкинлигини тасаввурига сиғдира олмас эди. У ҳайратидан ёқа тутиб турганида, бошлиқ татарбашара киши томонга шох ташлаб сўради:

— Целни нима айтамыз?

— Мақсад, муддао,—жавоб қилди татарбашара киши.

— Айтмоқчиман... Мақсад, муддаў нима куришдан?.. Авторитет...— татарбашара киши, «обрў» деб илова қилди. Бошлиқ такрорлади: — Абру керакми-и?..

Энди Миркомил кўзларига ишонмади. Тушунтирай деса, бошлиқнинг столи устидаги семиз қоғоз тахламида кўзлаган барча нияту мақсадлари қайта-қайта баён этилган. Тушунтирмай деса, сўлқиллаган лунжини осилтириб ўтирган бошлиқ меровроқми?..

Бой ўйини ўйлагунича ўзини атайин доводиртабиат қилиб кўрсатаётган бошлиқ, қоғоз тахламини варақлай-варақлай, чеккасига икки қат қалин чизик тортилган саҳифасини очиб, Миркомилга синчков бўзрайди. Юзи, лунжи таранглашиб қизарди ва лабини қимтиб, лунжини шишириб татарбашара кишига нимадир деб пўнғиллади. Татарбашара киши бир кўзғолиб олгач, чала-чулпа ўзбекчалади:

— Бу қураётган учреждинлар фақат сартларга хизмет қиламиш икан, касалхонада толька сартлар лечит қилар имиш, ҳаммомға пақат ерлик аҳоли пользоватся итармиш. Бу қандай гап бўлай?!

Миркомилнинг тарвузи қўлтиғидан тушди — мусулмонлар касалхонасининг талабларини, мусулмонуну кофир бир ҳаммомда ювиниши оддий инсоний одобга хилофлигини тушунтирмоқчи эди, бирдан ниятидан қайтди — у кўнглида туғилган тоза нияти не сабабдан беш-олти йилдан буён чўзилаётганини, ҳарчанд уринмасин, раҳматли отасининг васиятини рўёбга чиқара олмагани боисини тўсатдан — фавқулудда англаб етди. Энди ўйлаб кўрса, ҳарбийча

кийинган бошлиқ илоннинг ёғини ялаган экан. У тарвузсимон юмалок калласини сарак-сарак қилиб кулиб-тиржайди ва:

— Вот, бунда,— деди стол жавонига имо қилиб.— Ку-уп севеденилар китирганлар. Так что... шутка кетмайди, бай! Давай, дружно, а то!.. .

Миркомил ўрисчани чала-ярим гапирар, унча-бунча тушунса-да, ўзини бу тилдан мутлақо беҳабардек тутар, шу «ҳийласи» айрим ўринларда иш бериб қолар эди. Ўша сафар уезд маҳкамасидан чиқиб кетди ҳамки, бир неча кунга довуր қулоғининг тагидан, тилининг учидан «дружно» деган сўз аримади. «Дружно, дружно... дўстона, иттифоқ, бирлик... ҳар ким уддасидан чиққан яхшилигини аямаса, савобни кўзласа, шум ният бўлмаса... Шу-да, дўстона яшаш!.. Савоб истасанг-да, савобинг бошқаларга гуноҳдек ботса, у ҳолда ким дўст-ким душман?! Севедениеси кўп эмиш. «Ку-уп севеденилар китирганлар» деди. Ҳай, истибдод мақсадида келган ўша ҳарбий бошлиқ тоифасидаги қорни, мияси тўла ғараз одамлардан гинаси йўқ, лекин унга ким севедени келтирган?.. Миркомилбой ҳақида кўплаб севедениларни ким унга етказиши мумкин?.. Искандардан шубҳаси йўқ, унинг атрофида айланишадиган бошқа ғайридин бўлмаса, у ҳолда ким уни сотади, ким?..» Турли давраларда йиғиладиган барча таниш башараларни бирма-бир кўз ўнгидан ўтказди — боши қаттиқ қотди.

Миркомилбой кўнглининг бир чеккасида айланишаётган шубҳани илғадио, илғани тилига кўчишидан кўрқиб, ўзини чалғитишга тутинди. Тутинса-да, «Наҳотки?!» деб такрорлайверди.

Ротмистр Розалион қалин муқова орасидан тепасига «Чақувлар» деб ёзилган варақни олиб, уни дахани ингичка полковникнинг столига қўйди. Хона соҳиби вараққа эриниб кўз югуртирди.

— Ишончлими?..— ҳомуза тортиб сўради у.

— Ҳар хабарига мўмай-мўмай олаяпти, жаноби олийлари!

Полковник «чақувчи» деган ёзув тўғрисидаги исмни ўзича шивирлади:

— Кел-ди...— ўқиб бир зум ўйга чўмди-да, бармоғини нуқиб туриб сўради: — Манавининг ўзи назоратдами?

— Худди шундай, жаноби...

Полковник «бас» дегандай кафтини қулоғига босди. Гапи бўғзида қолган ротмистр тисарилиб ташқарилади. Эшик ёпилар-ёпилмас полковникка жон кирди — у ўтирган жойидан энкайиб жавондан қоғоз тикилаверганидан семирган папкани олди, очди ва охириги варақларга кўз югуртирди. Шошиб, ютоқиб ундаги сўзларни ҳижжалаб, янги келтирилган варақдаги ёзувларга солиштирди:

— Та-акс... Қори чакки эмас... Комилбойни Тошкангача қўшни купеда кузатиб борган... Бой Тошканда Олимжонбоев исмли купес билан учрашган... Та-акс... Олимжонбоев ҳақида... Мана, Содик келтирган... Тўхтабой Олимжонбоев!.. У билан ҳам алоҳида шуғулланамиз! Та-акс, бойнинг сарф-ҳаражати, банкдаги давлати Келдининг назоратида... Та-акс, яхши!..

Полковник янги келтирилган варақни қайта бошдан назардан ўтказаётиб бош чайқади. «Бундан хабаримиз бор», деди шивирлаб. Шу пайт телефон жиринглади. Полковник зўр бир мамнуният билан телефон дастагини қулоғига босаётиб, қоматини ростлади.

— Полковник Сошальский эшитади!

У тинимсиз бош ирғаб нималарнидир тез-тез қоғозга қайд қилди. Ниҳоят, кўрсатмалар тугади шекилли, тўсатдан овозини кўтариб: «Бор, жаноби олийлари!» деди топишмоқ топган боладай қарийб ҳайқириб, сўнг оромқурсининг қирғоғига кетини илинтириб ўтирди-да, янги маълумотни чўқиб-чўқиб ҳижжалади:

— Анжаннинг учинчи қисмида яшовчи Мадрайимхожиникида... йиғин бўлди. Миркомилбой раислик қилди... Мазмуни — сарт ўғлонларни солдатликка жўнатмаслик маслаҳат... Даъват... ҳа-ҳа, ёзма даъват тайёрланган!..

Полковник жим бўлди. Бир оздан сўнг яна гапирди:

— Ҳа-ҳа, эртасига... мана, бор-бор, саҳарлаб Мирмўминбоев поездга миниб Скобелевга жўнаган. Фарғона губернаторини қўлга олишга уринган... Нима дедингиз?.. Маълумот келтирувчиларми... Ха-ха-ха-а!.. Э-э, жаноби олийлари, бу сартларга-чи, тўрт танга берсангиз Миркомил деган бой экану, ўзининг отасини сотади!.. Ҳи-хи-хи!.. Ўзимизнинг хуфияларга иш қолдирмайди булар!.. Розалионнинг бир ўзи, ҳа, бало у, бир ўзига йигирматаси тинимсиз маълумот етказиб туради. Ҳа-ҳа, ҳаммаси бир-бирининг кетидан қўйилган... Хотиржам

бўлинг, жаноби олийлари!..

* * *

Миркомил тонгги ғира-ширада юк вокзали яқинидаги тепалик ёнбағридан хандақ қазийтиб Мадраимхожиникидаги йиғинни, унинг эртасига Скобелевга борганини ҳам эслади. Ҳарбий ҳокимнинг эшигида узоқ сарғайиб ўтирди, алҳол, уни ҳокимнинг муовини қабул қилди.

— Анжандан қанча мардикор оласиз? — сўради у гапни чўзмай.

— Нима эди? — ўсмоқчилади муовин.

— Барининг ҳақини тўлаймиз! Бизнинг йигитлар Рассини ўрмонларида жон сақлаб яшолмайди. Совук!..

Муовиннинг ранги гезарди.

— Ў-ў!.. Давлатингиз шунчалик зиёдами?..— деб юборди энтикиб.

— Борини бераман... Тўлаймиз, лекин биронта фарзандимизни жўнатмаймиз!..

Миркомил зимдан иш битирадиган қув табиатли одам бўлганида ҳарбий ҳокимга келиб бор ниятини тўкиб сочармиди! Шундай одам бўлгани учун ҳам Содик, Қори, Келди... исмли юртдошлари, диндошлари кетида илашиб юриши, босган қадами, айтган сўзини оқизмай-томизмай пешма-пеш етказиб туриши мумкинлигини сира-сира тасаввурига сиғдиролмас, бу шубҳасинн ҳатто ҳозир ҳазм қилолмаётган эди. Лекин, мана, ўйлайдиган пайти келди, ҳаёт шундай экан-да, во ажаб! Ҳатто энг эзгу, савобли орзу-ниятингга етишмоқ учун ҳам хийлакорроқ, маккорроқ бўлишга мажбур экансан. Акс ҳолда, тубанлик ва маккорлик пардаси билан ҳимояланмаган энг тоза ва ҳалол ниятларингга ҳаётнинг ўзи муттасил тупуриб, уларни оёқ остида топтаб, тупроққа қориштириб ўтар экан.

Эҳтимол, Миркомил шу аччиқ ҳақиқатга риоя қилганида сургунма-сургун, қамоқма-қамоқ сарсон-саргардон бўлмас эдими!.. Атрофида лайча итдек гир-гир айланиб, дўқ-пўписа қилаётган аскарчанинг измига бўйсуниб шу саҳармардонда лой аралаш тупроқ қавламаётган бўлармиди?! Э-эх, фалак!..

Лоақал Истанбулда Анвар пошшонинг маслаҳатига кулоқ солганида...

— Туркистондан умидни кўпоринг, Миркомил сайим, бизим юрда қолабилурсингиз,— деган эди Анвар пошшо.

— Мен бу ерда қолсам, болалар-чи, оиламнинг аҳволи не кечади?—деб эътироз билдирди Миркомил.

— Жужуқлардин, насллардин-да қайғурманг, сайим. Иншааллох, уларни-да, бу ерда гўтаражакмнз. Ота юрдимиз хурият эдана қадар бизим Истанбулда яшая билурингиз.

Миркомил гўё Анвар пошшонинг таклифига розилик бергандек бўлди-ю, ичида нимадир узилиб кетди, қўл-оёғидан мадор қочди.

— Жужикларни, наслларни кўчириб келармиз, пошшо ҳазратлари,— деди Миркомил қаҳратонда қолган одамдай совуққотиб.— Лекин ватанни қандай опкеламиз?.. Ватанни кўчириб бўлмайди-ку!..

Энди ўйласа, ўшанда Миркомил ичидан ёмон зил кетган экан, кўксининг аллақаерида «чирт» этнб узилган нарса энди бутук вужудига тарқагандек бемадор-бемажол... ўй-хаёлга ғарқ, қўли онгсиз, шуурсиз тупроқ қазир эди, холос... Тўйларда ғарчли бачкана этик кийиб хотинчалиш рақсга тушадиган баччалардек гирдикапалак бўлаётган аскарча маҳбус қазийётган чуқурча одамнинг белига келиш-келмаслигини чамалади-да, дам чуқурга дам чор-атрофга аланг-жаланглаб олгач «Бўлди, етади!» деди.

— Энди кунингиз битди, бой,— деди у тўсатдан ўдағайлаб.

Миркомил қулоғига ишонмай аскарчага ўгирилди. Ўгирилдию, қоши чимирилиб, юрагида санчиқ кўзғади. Ғудраниб, сўкинди.

— Қомилжон ака, шошилинг, қочишдан бўлак илож қолмади! — деди қўлга олинган кунга ўтар кечаси уйига яширинча келган дўстларидан бири.

— Тинчликми?—бамайлихотир сўради Миркомил.

— Эртамиан сизни ҳибс этишга буйруқ бор. Большовойларнинг нияти бузилди.

— Нияти бузилса менга нима?.. Менинг ниятим бузуқ эмас-ку! Ҳибсга неча қайта олди, тагин чиқиб келавераман-да!..

— Гапни чўзманг, ака, тонг отмай Анжандан чиқиб кетасиз.

Зудлик билан Афғонга ёхуд Туркияга жўнайсиз. Хўп, денг!..

Миркомил қайсар эди — хавотирни ҳис этмай мийғида кулди.

— Афғонминан Туркияда Худо бошқами?.. Ҳамма ерда Худо бир, пешонада борини ҳар ерда-да, кўраверамиз...

Дўсти йиғлаб юборди, саҳарда — кун ғира-шира ёришмай эса — бойни олиб кетишди ҳамки, мана, уч ой ўтаяпти: на сўроқ бор, на жавоб! Мана энди мишиқи аскарча бола «кунингиз битди» деб милтиқ ўқталиб турибди.

— Ё, раҳмдил эгам,—деб юборди Миркомилбой,— кимларнинг кўлига топширдинг қулингни?!

— Инқилобий трибунал кўлига!— бидирлади аскарча. Миркомил ҳибсхонадан олиб чиқишганидан буён кетида келиб хандақ қазигунича беш-олти одим нарида «чурк» этмай босим тамаки тутатиб турган ўрта ёшлардаги кўзлари мовий соқчига маъносиз тикилди. У ҳамон жим эди, ўзбек бола яна бидирлади:— Ҳукм бор, ҳозир, ашетта бажо келтирилади!..

— Ўйлаб гапираяпсанми? Валдирайвермай, отингни айт, бола?

— Менга дўк урманг, Мирмўминбоев! Аскарни ҳақоратлаш — инқилобни ҳақоратлашдир!..

— Отангди отини биласанми?

— Отамди отини нима қиласиз суриштириб, барибир отиласиз!..

Саҳар эпкини эсдию, Миркомилнинг димоғини янги қазилган тупрокнинг ёқимли иси қитиқлаб ўтди. Бой юзини хандақ томон бурди. Аскарча ҳамон нималардир дея бидирлайверди.

— Менга сув келтир, таҳорат олай!—чўрт кесди унинг гапини бой.

Аскарча бир зум вайсашдан тўхтадию, овозини баралла қўйиб хахолаб юборди. Зум ўтмай кўккнсдан кулгини бас қилди, бирдан жиддий тортди. Турки гезариб, жуссаси инқилобий тус олди.

— Нималар деяпсиз, бой! Буйруқ қиладиган даврингиз ўтди. Энди пўписангиз кетмайди!

Миркомил оғир бурилиб, аскар ва аскарча томон ўгирилди, унинг мош-гурунч мўйлаби асабий титрар эди. Афсус-надомат ўрнини адоқсиз ва оғир ўйчанлик эгаллаётган нигоҳини кўтариб аскарчани бош-оёқ кузатди. Маҳбусдаги бундай ўзгаришни кўриб хайратини

яширолмаган мовий кўз соқчи, ниҳоят, аскарчага қараб дўриллади:

— Нима деяпти?

— «Сув келтир» эмиш! Таҳорат қилармишлар! Таҳоратни ашиёқда қилади, энди!..

Мовий кўз соқчи тутақиб кетди.

— Одамнинг боласимисан, мол?! Ўзингнинг сартинг бўлса, мусулмон бўлсаларинг, охириги илтимосини бажарсанг ўлиб қоласанми, энағар!..

Аскарча кўрққанидан ерга ўтириб қолаёзди. Тиззаси қалтираб, энкайиб соқчининг ёнига милтиғини кўйди-да, қоқилиб-суқилиб қамоқхона биноси томон ғизиллади. Миркомил мовий кўз соқчидан апдиша қилганидан унга ортиқ қараб туролмади — шаҳар томон ўгирилиб олис-олисларга кўз ташлади. «Наҳотки?..» деди беихтиёр пичирлаб.

Орадан кўп ўтмай аскарча шошилиб қайтиб келди-да, Миркомилнинг оёғи остига обдаста кўйди. Бой икки-уч қадам четлаб ўтиб чўнкайди, таҳорат олишга киришди. Юз-кўзларини ювди. Яктагининг этагига, енгига артинди. Сўнг чакмонини хандақ ёқасига ўгириб тўшади-да, ортига ўгирилди.

— Менга қара, бола,— деди жуда майин-вазмин оҳангда,— икки ракаат бомдодни ўқиб олай. Сўнг қад ростлаб, «Аллоҳу акбар!» дуя кўл кўтарганимда отса отаверсин, тушунтириб айт, хўпми?

Миркомилбой «Муқаррар мовий кўз соқчи отади!» деган фикрда эди. Аскар бола жим бўлиб қолди. Хиёл фурсат ўтиб, «Яхши» деди бош ирғаб.

Миркомил яланг оёғи билан камзулининг этагида қад ростлаб на кўл, на кўз етмас Маккатилло ёққа узоқ тикилиб тошдек қотди. Шу алфоз хийла фурсат ҳаяллади, икки ракаат суннат намозини ўқимоққа ният қилди, кўлларини қулоқлари мақомига кўтариб, «Аллоҳу акбар!» деди баралла. Субҳи содиқ сукунатида унинг овози гуриллаб чиқди, овозининг фавқулудда маҳобатли эшитилганидан ич-ичидан ғурурланди. Шу ўйда яна бир қарра «Аллоҳу акбар!» дегиси, шу каломнинг сеҳрли жарангига узоқ тин олиб қулоқ тутгиси келди-ю, ўйи охирига етмай қаттиқ силтаниб кетди. Шошилиб, «Аллоҳу акбар!» деб юбордию, ушбу калом сеҳрини яна бир бор вужудига

сингдириш умидида иродасини жамлади. Икки курагининг қоқ ўртасидан яна бир қаттиқ зарб еди — қандай бўлмасин, мувозанатни сақлашга тутинди — хаёллари янаям сокинлашди: у намозни бошлаш учун ният қилиб улгурди, холос... Парвардигорнинг буюклик сифатини зикр этди, ҳа, баралла ёд этди... Энди суннатни, сўнг фарзни адо этади... Миркомил елкаси, бели аралаш устма-уст санчилаётган, аъзои баданини ўпириб-қўпориб ўтаётган қўрғошин сочмасининг гўё ўзига дахли йўқдек бомдод намозини адо этиш ниятида тинимсиз «Аллоҳу акбарр!» дер, башарти, бир сония ортига ўтирилса, кейинги кунларда тилидан тушмай қолган «Наҳотки?» деган қаттол саволга жавоб топар — зеро, мовий кўз соқчи бояги-бояги чеккада турганича тамаки тутатаётган, босар-тусарини йўқотган ўзбек аскарча эса талвасада устма-уст тепки босаётган эди... аммо-лекин Миркомил учун ўзидан чиққан ва бутун умр таъкиб этган душманини ўз кўзи билан кўриш орзуси ҳам ниҳоятда арзимас нимарсага айланган — унинг учун бу ёруғ дунёда холис ният-ла бошлаган сўнгги ибодатини адо этишдан муқаддасроқ мақсад-муддао қолмаган эди, бироқ ақлсиз ўк узилаверди-узилаверди...

Миркомилнинг тилка-пора бўлган жасади ўзи қазиган хандаққа гурсиллаб ағдарилди...

ТЎХТАБОЙНИНГ БОЙЛИКЛАРИ

— Зулфи-и! Ҳо, Зулфияхон! Чикақолинг, севинчли хабар кеп қолди!

— Ҳозир, она, ҳозир чиқаман.

Зулфиянинг товуши кўнғироқдек жаранглаб чиққан бўлсада, унинг ўзи ҳийла паришонхаёл эди. Кундошларининг ёнида сир бой бермайди, шу боис қандай бўлмасин чехрасидан табассум армайди.

Уларнинг раъйига қарамоғи лозим, улардан хушёр юрмоғи лозим, улар билан орани бузмаслиги шарт... аммо-лекин ҳар нима қилганда ҳам аёл аёлда: Зулфия иккала кундошидан ўзининг ёшлиги, қолаверса... самбит новдадай расо бўй-басти, суксурдай чиройи билан бойга суюклироқ эканлигини ҳам яхши ҳис қилади, вақти-бевақт шу борада тили узунлигини кўз-кўз қилиш илинжида киборли юришлару, беписанд боқишлар қилиб қўяр, унинг бундай қилигидан Адолатнинг ич-эти қирилиб тушаётганини сезиб, қувончидан қарсак чалиб юборишдан базўр ўзини тияр эди. Ўрни келганда Адолат ҳам яхшиллашиб игнасини санчиб олар, Зулфиянинг туғмаслигини киши билмас пичинглар билан бетига солар эди.

Тавба... Зулфия қизлик чоғи ўзидан икки ёш катта Адолат билан Олия отинда таҳсил олган, негадир у билан жанжаллашгани-жанжаллашган, отин ойи, «Ҳо-ой, Зулфи, ҳо-ой Адол, нима бало, кундошмисанлар, юмдалашганинг юмдалашган!» дея чакак қоққани қоққан эди. Фаришталар «омин» деган экан, тақдир уларни бир эрга хотин қилди...

Улар орасидаги пинҳона «жанг»лар бир сафар ошкор тўқнашувга айланди. Нима бўлдию, уйда ўзларидан бошқа ҳеч зот йўқлигидан фойдаланишдими, икки кундошнинг дилидаги тилига кўчди: Зулфия бойнинг суюкли кенжа хотини эканини пеш қилди, Адолат унинг тирноққа зорлигини «фош» қилди. Шунда Зулфия кундошининг бу борадаги севинчини ҳам чиппақка чиқарди:

— Куз келсин, кўчқордай ўғил туғиб бермасам, отимми бошқа қўяман! Ҳа-а, аламингдан ёрилиб ўларсан, ўшанда!..

Адолат ханг-манг бўлиб қолди, ишониб-ишонмай кундошининг қорнига анграйди, сўнг ўзининг ғафлатда қолганини сизди шекилли,

бир нарсани шошилишч олиб чиққани зипиллаб юриб уйига кирди. Алланималар дея вайсади-вайсади-да, охири йигғамсираб қарғади:

— Йўқол, маҳаллангга йўқол!

Зулфия дабдурустан қарғинишнинг маъносига тушунмаган бўлса-да, бўш келмади. Дераза ёнига яқинлашди-да, овозини баралла кўйиб аламини олди:

— Жа, билгинг келаётган бўлса, тарозини обке, тож-тахтимиззи бир тортиб кўрамиз! Йўқол кимлигини ўшанда биласан! Ху-у, зоти паст!..

Бу жанжал Мактабхон онанинг қулоғига қайдан етди — Зулфия ўйлаб-ўйлаб тополмади. Она Адолатга нелар деб танбеҳ берган-бермагани унга қоронғи, лекин бир окшом суҳбат орасида Зулфияга ётиғи билан насихат қилди:

— Зулфияхон, болам, кибор — кибрдандир, кибр — ҳаромдир... Илоҳим, Бой оғамизнииг давлати зиёда бўлсин, манаша «Насёнал» меҳмонхонасининг барча жиҳозини Полшадан келтирдилар... Ҳаммамизга етиб ортади... Хонадонимизга ҳаром ораласа барчамиз кўр бўламиз.

Зулфия одам бўйига икки баравар келадиган тошойнадан ўзига қараб турган оппоқ, юзи хиёл чўзиқ, ранги тиниқ, қорни дўппайган кўҳлик жувонни бош-оёқ кузатиб туриб, ўша-ўша, Адолат билан қайтиб қирпичоқ бўлмаганига ичдан севинди. Мовий кўзларида йилтиллаб бошлаган ёшни шошилиб артди.

— Кичик ойи-и!

— Чиқвомман, Саломатхон, — деди Зулфия Адолатнинг иккинчи кизини овозидан таниб.

Зулфия оғир-вазмин қадам босиб айвонга чиққан эди, Саломат югуриб келиб унинг кўлидан тутди.

— Отамчи, ҳайитга янги кўйлак тиктиринглар деб газлама дафтарини киритибдилар. Вой, шунақаям кўпки-и!..

У хабар берди-ю, сабри етмай яна югуриб, бош кўтармай дафтар варақлаб ўтирган Муборак опасининг тепасига борди.

Зулфия Мактабхон онанинг чап томонига бориб оҳиста чўқди.

— Муборакхон, кизим, дафтарни берчи, аввал биз кўрайли, кейин сан синглинг билан танлийсан.

Муборак дафтарни Мактабхон опага узатди. Она дафтарни бир бошдан варақлай туриб, «Мана, мана-а» деб қўяр, уч-тўрт варақ ўтгач, «Ёқадими, тааланглар» деб икки биқинига сукилиб ўтирган кундошларига қараб қўярди.

— Овволоом сизга танлиймиз, опа, — деди Адолат тўнғич кундошнинг хурматини сақлаб. — Ке, Мубор, силар ҳам танлашасилар.

— Ўнг қўл вазирларга хон атлас ярашади-да! — деди кулгисини яшириб Муборак.

Тўхтабой, «Мактабдош — ўнг қўл вазирим»дегашни хонадон азоларининг каттаю кичиги эшитган, шу боис Муборак шунга шама қилаётганини сезган кундошлар орасида енгил кулги кўтарилди.

— Ўрисча таҳсилга қатнаб тилинг чиқиб колди-я, сен қизнинг! — Деди Мактабхон она кўзойнаги остидан кизига хайрондака ўқрайиб.

Муборак катта онасининг жиғига тегишни давом эттирди:

— Хон атлас бўлганда ҳам қўш этакли бўлса, хўп, ярашади-да!

— Ке-ке, олдин сенга танлаймиз, — деди Мактабхон она ён бериб. — Анув, дўпир-дўнғирингни чалиш учун ҳам алоҳида қўйлак сўрарсан?

— Бўлмаса-чи! — Муборак шундай деб югуриб келди-да, катта онаси билан кичик онаси орасига сукулиб дафтарга энгашди. — Зулфи онам менга мосини танлаб берадилар!

Зулфия гапга чечан, энди-энди ўрис тилини ўрганаётган, ҳатто Варшавадан махсус келтирилган пианинода қўй чалишни машқ қила бошлаган бу кувноқ кизни астойдил яхши кўрар, у ҳам бошқаларга айтилмайдиган сирларини кичик онаси — Зулфия билан баҳам кўрар эди. Шундай бўлсада, ҳозир Мактабхон онанинг хурматини сақлаш лозимлигини унутмади.

— Опа, ўтган ҳайитда хонатлас танлаган эдиз, бу сафар ўқлоғи шойидан тиктиринг. Сизга чунонам ярашадик!.. Ниҳол-ниҳоллигидан бўлса яна яхши!.. Адолатхон опам хонатлас кийсинлар.

— Бе-э, менга ким қўйибди хонатласни, — эътироз билдирди Адолат, — одмироқ бўлса ҳам майли.

— Камсуқумлигинг қолмади-қолмади-да, Адол, кимсан Тўхтабойваччага қатор-қатор ўғил-қиззи туғиб берган хотин бўлсанг,

бой ота ҳайит баҳона дафтарни киритибдилар, чертиб-чертиб танлаб-танлаб киямиз-да! Учовимиз бир сидра хонатлас, бир сидра оч пушти шойи бор-ку, мана, рангини қаранглар, чўғдай ял-ял ёниб юрасизлар!..

— Мен ҳозир кўйлак тиктирмай турақолай...

— Вой, нега тиктирмас экансиз?! — суҳбатга аралашди Саломат.

Зулфиянинг муддаосини тушунган Адолат қизини беозор, енгилгина жеркиди:

— Сен аралашмай ўтир. — Шундай деб қалин дафтарнинг ҳар варағита ёпиштирилган бири биридан рангдор ва чиройли газмол намуналарини ёнидагиларга кўз-кўз қила бошлади: — Аввал ҳаммасини бир бошдан кўриб чиқайлик, яқинда хориждан янгиларини олиб келишди деб эшитувдим...

— Олмон шойиси деган эдилар — унинг гапини тўлдирди Зулфия.

— Мана, манави эмасми? — кўйлақлик танлашда улоқни ўз ихтиёри билан ёшларга топширган Мактабхон она, оч ҳаворанг газмол парчада ёпиштирилган варақни кўзига яқинлаштириб қаради. — Курмагурлар-эй, бунча нозик ишлашмаса! Шишага ўхшайди-я!..

— Шуниси сизга ярашади, Зулфияхон, — деди Адолат.

— Мовий кўзлар, мовий либосла-ар!.. Кундошлар, уларга кўшилиб қизлар Муборакнинг хиргойисини эшитиб кулиб юборишди. Зулфия ўзининг кўм-кўк ҳаво ранг кўзи беғараз кулгига сабаб бўлганидан эрқаланиб аста жилмайди.

Худди шу қаҳ-қаҳ кулги устига эшик очилиб ичкарида Тўхтабой пайдо бўлди. Биринчи бўлиб Муборак она билан Саломатхон дик этиб ўрнидан турди, Адолат бой томон бир қадам пешвоз юриб тўхтади, Зулфия ўрнидан оғир кўзгалиб қад ростлаган Мактабхон онанинг панасига ўтиб ер чизганча тураверди. Бойнинг доимо вазмин, босиқ, айни чокда жиддий киёфасидан унинг азвойини бирдан англаб бўлмас, баъзан феъли айниброк турибдими ёхуд хушнудми — шуларнида фарқлаш қийин кечар, одатда биринчи гапини эшитиб у кишининг кайфияти аниқлаб олинмагунча каттаю-кичик чурқ этиб товуш чиқармас эди. Бу сафар ҳам шундай бўлди. Бой хонтахта устида очик қолган дафтарга кўз қирини ташаб қўйди-да, лабининг

бир чеккасида кулимсираб, деди:

— Силар кўйлақлик танлагунча ҳайит ўтиб кетар ҳали...

Тўхтабой тўсаттан бошлаб келган извошга чиқиб жойлашиб ўтириб олганича хаёлга толди. Хаёл олиб қочиб ҳатто кўш отнинг туёқларига тарақлаб урилишини ҳам, жониворларнинг сувликни чайнаб асабий кишнашини ҳам эшитмади. Извош Масковдан ташқарига чиқаётгандагина тек қотиб ўтирган кўйи сўз қотди:

— Борадиган жойимизни тушунтирдингми? Гумашта йигит хўжайиннинг авзойига қараб дамани ичига ютиб ўтирган жамми, бойдан садо чиққан заҳоти жонланиб тилга кирди:

— «Ново Варваревск» десам ўнта извошчи «К дачу Миркамиля? Я, я отвезу!» деб ҳозир у нозир бўлиб турибди, бой ота!

Унча-бунчага қувончини ҳам, ранжиганини ҳам намоён қилавермайдиган Тўхтабой ҳаяжондан қалқиб тушди. «Дача» эмиш, ҳукумати сургунга жўнатиб кўйибдию, булар «дача» дейди. Миркомилбой Масковга келганига икки ой бўлдимиди-йўқми, избошчилар исми-шарифигача ҳабар топибди»...

Тўхтабой Миркомилбойнинг «дача»сида уч кун қандай ўтиб кетганини ҳам пайқамади. Назарида, Миркомилбой уни совуқ қаршилагандай туюлди. Андижонлик бойнинг димоғдорлиги аввалига унинг ҳамиятига тегди, бироқ кейин Тўхтабой шайтонга ҳай берди: «Юртидан бадарға қилиниб сургун муддатини шу зах ва моғор ҳиди анқиб турган ўрмонда ўтказаетган одамдангина қиламанми!..»

Миркомилбой ҳам Тўхтабойни бирров келиб изига қайтади деб ўйлаган эканми, иккинчи кунга қолганини кўриб унинг елкасига қоқиб, бағрига босиб миннатдорчилигини яширмади:

— Раҳмат, Тўхтажон, ука! Мусофирчиликда ёнингда душманинг бўлсаям ҳамюртинг бўлсин экан. Сиз эса ўзимиздан... Шундан пича қийналиш бор, холос...

— Худо хоҳласа бундан қийналмайсиз, тақсир, — деди Тўхтабой ҳам Миркомилнинг билагидан тутиб.

— Жой... мана, бемалол, — деди Миркомил қатор кетган икки қаватли тахта уйларга ишора қилиб. Тўхтабой ҳазилга йўйди:

— Нима, «Сургун қилинганлар келаверсин» демокчимисиз, тақсир?

Миркомил шундагина гапининг тескари маъносига эътибор қилди ва одатича хас қошини чимириб, лабларини қимтиб кулди.

Тўхтабой Миркомилнинг ниҳоятда зийрак ва хушёр одамлигини яхши билсада, Ново Варваревскка келишининг учинчи кунидаги суҳбат асносида ҳайратидан ёқа ушлаб қолди. Миркомилбой билан неча марталаб куюқ меҳмондорчиликда бир дастурхондан овқат еган, неча мартда у билан икки-уч кунлаб бир поездда ҳамроҳ бўлган, Миркомилнинг босиқ ва тагдор гап-сўзи, қочириқлари, танбеҳу насиҳатлари икки-уч оғиздан ошмас эди. Мана энди, мусофирчилик боисми ёки бўлак сабаблари борми — бой пича сўзамоллашибди...

— Бизнинг Туркистон бойларимиз узоқни кўра билишмайди. Қайси савдогар, қайси топармон-тутармонга қараманг, биздан пахта, пилла жўнатади, Россиядан ва ҳоказо ўзга юртлардан эса газмол, устбош олиб боради. Камина ҳам кимсан Миркомилбой бўлгунича Анжану Фарғонанинг пахтасини сотмаган сортимиз қолмади. Ўзларини ҳам биламиз, Россиядан газмол, телпак, мўйна оббориб сотадилар.

Миркомил шундай деб таққа тўхтади-да, Тўхтабой томон ўғирилди. Сўзида давом этди:

— Эътибор берсинлар-а!.. Биз хом ашёни икки қўллаб кепак нархига сотамизу, булар ўла қолса ҳам хомашё сотмайди — тайёр буюм сотади, буюм! Дейлик, мўйнанинг хомини сўрангчи, ўша шойи газламаларнинг шойи ипагини сўраб кўрингчи, икки дунёда ҳам бермайди! Чунки, буларнинг калласи сиз билан меникидан дурустрок ишлайди!..

Бу гаплар Тўхтабой учун фавқулодда янгилик бўлмаса-да, негадир эти жимирашиб кетди, бошини кўтариб қараганда ҳам учлари кўринмайдиган тик дарахтнинг мотор босган танасидан совуқ уфурди — ҳам алам, ҳам ғазабдан лаби гезарди.

— Мен Лондон, сўнг Парижга ўйнагани борганим йўқ, — сўзларини янаям чертиб-чертиб гапида давом этди Миркомил. — Ўша юртлардан йигирувчилик, тўқимачилик ускуналарини ундиргани бордим. Гаплашдим. Келишдим ҳам.

— Нақадар улуғ ишлар бошлабсиз, тақсир! — Ҳайратини яширмай деди Тўхтабой ва бир зум сукут сақлаб бирдан шаштидан

тушди: — Бирок, сиз билан биз улуғ муддаоларни кўзласан-у, ўрис ҳукумати ўз ҳолимизга қўймаётгани чатоқ-да...

Миркомил жавоб қилмади. У хиёл бурилиб рўпарасидаги дарахтнинг кучоқ етмас танасига қаради, кўкимтир пўпанак босган, тик, ниҳоятда баланд... йиқитай деса, нақадар бақувват, шох-бутоқларни синдирай деса нақадар кўл етмас...

Бой лабини тишлади, нафратда афтини бужмайтирди, узоқдан кўрган одам уни куляпти деб ўйлаши мумкин эди.

— А, биз сиёсатчи бўлмасак!.. Тужжор одамни ўз ҳолига қўй, кизталоқ!

— Тужжорлик ҳам сиёсат экан-да, аслида тақсир. Савдогарчилик қилавурибмизу, замоннинг тошу тарозисини ҳисобга олмабмиз, ака, аслида...

Миркомил ханг-манг бўлиб қолди. Унинг хайрати Тўхтабойнинг ҳозиргина ҳайратланишидан ўн ҳисса ошиб тушди. Бир неча сонияда жуда-жуда кўп воқеалар ҳамр ичидан чакмоқ яшинга учиб ўтди. У бутун умр ўзини йирик бир савдогаргина ҳисоблаб келар, кези келганда «менинг сиёсат билан ишим йўқ» деган жойлари бўлган, энди... неча бор тафтишу терговга чақирилиши, қийин-қистовга олиниши, сургунга жўнатилиши, изидан соядек айғоқчилар эргашиб юршни... булар сиёсат бўлмай, нима?! Нега шу чоққа довур кимсан Миркомил шуларни ўйламади, нега...

— Тўхтабой!..

Бойнинг бу тахлит мурожаатини кутмаган Тўхтабой «ялт» этиб суҳбатдошига қаради. У худо ярлақаб савдогарчилик йўлида иззат-обрў топган ва шунинг баробарида... азиятлар чеккан Миркомилга ичидан ачинди. Тўхтабой хаёлга толганидан Миркомилбой қандай қилиб мавзунни ўзгартириб юборганини сезмай қолди.

— Шундай ишлар бошлаш ҳаракатида юрибмизу сиз қаёқдаги Захарув, Китопларга кунингиз қолиб сиқилиб ўтирибсиз.

Башарти шу топда, «Ия, бой ака, шулардан ҳам хабарингиз борми?» деса Тўхтабой жуда паст кетган бўлар эди, шу боис «билсанг-билибсан-да» деган мазмунда атай чурқ этмади. Унияг устомонлигини пайқаган Миркомилбой ҳам «индамансан-а-индамайсан» деган маънода пчингини атай қарийб такрорлади:

— Нима қилиб, ўша ўрис билан немис жуҳудининг қармоғига отилиб ўтирибдилар, Тўхтажон?

Тўхтабойнинг назарида Миркомил «Тўхтажон» деганда ҳозиргина «Тўхтабой» деб юборганнинг аламига «жон»га қаттиқроқ урғу берди. Энди эсласа, бой унга сира «Тўхтабой» деб мурожаат қилмаган экан. Ваҳоланки, Тўхтабой қаерда бўлмасин Миркомилнинг ёшига, давлатига, ўзига нисбатан энига ҳам, бўйига ҳам йириклигини тан олади, ҳурматини жойига қўяди. Бироқ, Миркомилнинг, «Тўхтабой» дейишга тили бормайди.

Бундан гина-қудратнинг ўрни эмас эди.

— Векселдан куйдим...

— «Насёнал»ни топширдилар?..

— «Насёнал» кетди...

— Айтинг... Яна?..

— «Насёнал»га қўшни кўчадаги икки қаватли дўкон... .

— Яна?..

— Яна...

— Тошканни ҳам ташлаб чиқибдилару!..

Тўхтабой ер тепиниб юборди. Азбаройи манглайдан тер чиқиб кетди. Ҳақиқатан ҳам Миркомилбойнинг тили аччиқ эди. Ўйлаб кўрса, шундай — кимсан Тўхтабойдек дасти дароз бой меҳмонхонасиз, улкан дўкони, расталари кетгани етмагандай болачақасию, уч хотинини кўкон аравага юклаб етти пушти яшаб ўтган она шахрини ташлаб жўнаб юборибди.

Шу тобда Тўхтабой, «Ажаб, тақсир, бу ҳақда қайдан хабар топдингиз?» деб савол қотганида анча соддаликка йўл қўйган, қрининг остида чувалчанг ғимирласа сезадиган Миркомилдек бой олдида жуда-жуда қадри тушиб кетган бўлур эди. Яхшики, Тўхтабой ҳам анойи эмас, «бозор кўрган» бойлардан... — У ажабланганини сездирмади, Сездирмадию... тўнғич хотини Мактабхоннинг тош ютиб сабр қилганларини эслади.

Адолат, «Шўтта қоп кетамизми, энди!» деб очик бош кўтарди, Зулфия норозилигини, «Тошкентдаги уйимиз яхши эди-да...» дея изҳор қилди, холос. «Сабр қилинглар, Худо хоҳласа қайтамиз» деб тасалли беришга берардию, Худо қачон хоҳлашини тахминан

бўлсада, билмас эди, Тўхтабойнинг жим қолиши ҳийла чўзилганини Миркомилбой униг изза бўлишликка йўйдими, унинг кўнглини кўтаришга уринди:

— Сабрлисиз, Тўхтажон, ука... Ўзбек сабрга туғилган... Сабр, сабрнинг таги олтин... Сабрнинг... са... Айтмоқчи, «Насёнал»да туғилган ўғилчанинг отини Собиржон қўйган эдингиз, каттакон йигит бўб қолгандир?

Энди Тўхтабой чинакамига ҳанг-манг бўлиб қолди. Энди у ҳайратланганини яширмади. Дунёнинг ташвишини бошида кўтариб юрган, Андижон йигитларини мардикорликдан олиб қолиш илинжидаги саъй-ҳаракатлари ва бошқа тухматлар эвазига мана шу кора ўрмонга сургун қилинган Миркомилбойдек одамнинг Тўхтабойни, уйчанг цинганию, оила аъзолари билан Тўқмоққа кўчганигача, «Насёнал» меҳмонхонасидаги уйингда уч йил мукаддам туғилган ўғлига Собиржон дея исм қўйганинн эса сақлаб юришдан бўлак ташвиши йўқми?! «Келин онамиз фарзандли бўлишни беш йил кутибдилар, меҳмоннинг отини Собиржон қўяколайлик», — деган эди гўдакнинг қулоғига азон айтган қори домла. Тўхтабой рози бўлди, айтган эди Зулфия ҳам эътироз билдирмади ўшанда...

Миркомил Тўхтабойни яна ўйга толдириб қўйганидан ичида севиндими ёки унга ачиндими, юпатишга ўтди:

— Савдо-сотик иши шу, тақсир. Бугун чикка, эртага пукка. Бу ёғи ёлғиз яратган эгамизга аён, ука... Ўзбекнинг Тўхтабойини вексел минан синдирган жухудларнииг белини биз пул билан, тадбир билан букамиз. Иншоаллоҳ, Собиржоннинг суннат тўйини ўзингиз қурган «Насёнал» да ўтказамиз... Тўйболага атаб «Насёнал»ли ховлисига ўз қўлим билаи тўриқ етаклаб кираман, иншоаллоҳ!..

Бу меҳрибонлик қиёфасидан баджаҳл ва қаттиққўл кўринадиган, аслида дийдаси бўш Тўхтабойнинг кўнглини тўлдириб юборди— у сўзсиз ва несиз Миркомилга термилди. Миркомил мазмундор ва салобатли бош ирғаб кўзларини юмиб қўйди ва қуюқ ўрмон қўйнидаги кимсасиз ёлғизоёқ йўл устида турган қўйи баралла гапирди:

— Тадбирли одамлар қараб турмайдилар, Тўхтабой, ука. Биз ҳам анойи эмасмиз!..

Кўкон аравада кетаётган Мактабхон она йўловчиларнинг гўнғир-гўнғирини эшитади-ю соябон ичидан ташқарига мўралади-да, «Мирободнинг гузари» деди. Араванинг силкиниши мақомига гарк бўлиб хомуш хаёл суриб кетаётган Зулфия бошини кўтармади.

Кўчада ит хуриди. Мактабхон опанинг тиззасига бошини қўйиб ётган тўрт ёшли Солихжон «Кучу, кучу!» деганча «дик» этиб сакраб турди, Мактабхон она ҳеч бир сўз айтишга мажоли қолмагандай Солихжоннинг қўлидан тутди. Зулфия бояги-бояги— бир нуқтага тикилганча кўзини узмади. «Йиғлаяпти» деб ўйлади Мактабхон она. Бояги итнинг хуришига дайди итларнинг вовуллаши қўшилди. Солихжон яна соябон ичидан таги-қарига чиқишга интилди. Онасининг, катта онасанинг авзойдан оғир кўнгилсизлик юз берганини ўзича тахмин қилиб турли хаёлга бораётган Собиржон «Ўтир!..» деди товушини баландлатмай, укасининг қўлидан тортиб.

Йўловчилар кўнғир-кўнғири ортда қолди. Араванинг тунука қопланган ёғоч ғилдираги йўлнинг ўнқир-чўнқиридан тарақлаб-гичирлаб, туртилиб-урилиб, карвоннинг, «Ҳа, чувв-э!» деган асабий ҳайкириши тез-тез эшитила бошланди.

— Қаёққа келяпмиз, котта ойи?..

Мактабхон она ташқарига ягга бир кўз ташлади-да, елка қисди:

— Танимадим. Бу кўчадарни кўрмаганман...

Арава силтанди, гупчаги қаттиқ гачирлади, бир оёғи зум кўтарилиб қайтиб тарақлаб тушди. Соябоннинг гардиши синғудай қисирлади. Зулфия йиғлаб юборди. Собиржон онасини овитмоқчи бўлгандек унинг елкасини силади. Солихжон онаси не сабабдан йиғлаб юборганига ақли етмасдан жим бўлиб қолди.

— Солихжон, укангни маҳкам ушла, болам. Йўл чатоққа ўхшайди, ағанаб тушмасин тағин!

Тўрт ёшли Солихжон йўлнинг нотекислигидан эмас, балки ундан даҳшатлироқ бир хавф-хатарни кўргандек ўзини онасининг пинжига ташлади. Ниҳоят, Зулфия тилга кирди. У бошини кўтармай, сўради:

— Қаёққа боришимизни айтдиларми?..

— Қаёққа бораётганимиз ёлғиз Яратганга аён... Шом намозига азон ешитилиб оқшом пардаси яқинлашаётганиданми ёхуд Мактабхон опанинг ўйчан бир кайфиятда берган жавобининг мавҳум

лигиданми — кичкина соябон ичи туйқус қоронғилагади.

Зулфия аравадан тушганда ҳам атроф ним қоронғилигидан хайрон бўлди. Кўча тор, икала томондаги гувалак девар кўқон аравасига ғилдиракларидан пастроқ эди. Уларга ҳеч ким пешвоз чиқмаган эди. Фақат кимнингдир «Буёққа» деган қарийб шипшигани товуши эшитилди-да аравадан бўғчасини кўлтиқлаб биринчи тушган Мактабхон опа ортиқ илтифот қутмай тор ва ичакдай узун йўлка бўйлаб юрди. Зулфия аравадан турганда камдир Солихжонни кўтариб олди — тор йўлакнинг қоронғилигидан ташқари унинг юракни сиқиб юборадиган биқиклигидан Зулфия нафаси қайтиб, чачвоннинг бир чеккасини кўтарди. Адоғида қўш қаватли, пастак эшик кўриб турган йўлак назарида жуда узундай туюлди, Зулфия бошини кўтариб тепага қаради — кўк дарахт шохлари орасидан қорамтир осмон парчаси кўринди. «Ҳартугул, осмон кўринар экан», деди Зулфия енгил нафас олиб. Бироқ бу енгил тортиши узокқа чўзилмади — у эшик остонасидан ичкарига бир қадам кўйдию, бетига урилган зимистоннинг қуюқлигидан ҳушини йўқотаёзди.

Кўз олди короюғилашди. Тўхтади. Темирдай қаттиқ кўл кўксидан итаргандай бўлди, у ортиқ оёғини силжитолмай қолди.

— Буёққа, Зулфиой, буёққа!..

Зулфия Насвали бувинг овозини таниди эшитди, лекин бувининг ўзи кўзга кўринмади. «Юлдош-ку!» деб юборди Зулфия ичида.

— Юринг, опа, — деган овози келди Собиржоннинг. Зулфия шундагина тор, шифти паст, зим-зиё йўлакда милт-милт қилиб жон сақлаётган шуълани кўрди-да, оёғини бирдан ердан узди. Шуъла кўринган томонга икки қадам кўйганда Насвали буви:

— И-и, Зулфиой, уёққа эмас, буёққа, буёққа, — деди шошиб унинг билагидан тутиб.

Инсон зоти абадул-абад йилт этган бўлса-да ёруғлик сари интилиши бу чоқ Зулфия хаёлига келтиртмади албатта, бироқ у одамлар одамларни фақат ёруғлик томон даъват қиладилар, бошлайдилар деб ишонар, шундай ўйлар эди. Аммо-лекин Тўқмоқдан не шодиёнаю, не ёруғ ниятлар билан йўлга чиққан бўлса не шоду хуррамликлар билан Тошкентга етиб келганлари ва у лаҳза сайин ўзларини қарши олаётган ёвуз ва даҳшатли қоронғилик ичига кириб

кетишаётганини ич-ичидан туйиб юрагини бировга солаётган оғриқдан ўзини кўйрга жой тополмаётган эди.

У шу хаёлларда Насвали бувининг етовида пайпасланиб-амаллаб нарвонга оёқ кўйди. Бир поғона кўтарилди. Яна нарвон қаттиқ ғичирладди. Зулфиянинг юраги орқага тортиб кетди — нарвонга чиқишдан олдин кўзига кўринган шуълани излади. Тгнолмади. Паранжисининг этагини йиғиб оёғининг остига қарамокчи бўлди.

— Онангни кўлидан торт, — деди тепада Мактабхон она.

— Она, кўлиззи беринг, — деди Собиржон.

Зулфия «ҳозир» деди-да, нарвоидан яна икки-уч поғона кўтарилди. У онда-сонда тушида шундай аҳволга тушар — ниҳоятда тор ва қоронғи оралиқдан қисилиб ўрилиб-сирғалиб нафаси қайтиб ўтиб олгунича жони ҳалқумига келар — тушидаги азобдан кун бўйи ўзига келолмай юрарди.

Ҳозир ўнгида худди ўшандай аҳволда қолди. У ўғлининг мададида нарвоннинг юқори поғонасидан икки-уч бўйра катталигидаги тор саҳнга оёқ кўйди. Кетидан изма-из чиққан Насвали бувига ҳам, Мактабхон онанинг, яна бир нотаниш аёлнинг қимтиниб ичкарига таклиф қилаётганига ҳам эътибор қилмай чачвон ва паранжини кўлига олгунича осмонга қаради. Турган жойида ўгирилиб аланглади. Юлдуз кўринмайди.

— Намунча юлдуз қидириб қолдйиз, Зулфихон? Зулфия Мактабхон онанинг иродасига, ҳар қандай вазиятда эркакшодалик билан ўзини йўқотмай, ҳатто ҳазил-мутойибага ўрин топишга ҳайрон қолар, унинг бу фазилатидан ўрнак олишага ннтилар эди. Бинобарин, шу топда ўзига ёқмаса-да, лоақал онасидек маслаҳатгўйи бўлиб қолган тўнғич кундошнииг ҳурмати учун мутойибага яраша жавоб беригага уринди:

— Юлдуз кўриб қолайлик, деяпман, опа. Топсам сизга ҳам кўрсатмоқчи эдим...

Шундай дедию, ҳазили ҳазилдан кўра кўнглидаги кўркув-хатарнинг даракчиси бўлиб қолганини кейин сезди.

— Умидсизланманг, Зулфияхон, умидсизланманг. Бой отангиз омон бўлсалар кўчимиз кўчада қолмайди, иншоаллоҳ.

— Худо хоҳласа шундай бўлади, — унга илова қилди Насвали

буви.

Икки кундош, икки ўғилл, Насвали буви, мезбон аёл ичкарига кириб файзсиз хонада кигиз устига тўшалган қуруқ дастурхон теграгига омонатгина ўтириб юзга фотиҳа тортишдию, мезбон аёл оёқ учида юриб ташқарига чиқди. Насвали буви гапга тушди:

— Боя мени шетга ташлаб кетишди. Супурдим. Ҳаммаёқ озода. Ҳай, Собиржон болам, укангга эҳтиёт бўл, ҳовличанинг чеккасига бормасии, хўпми?.. Ери ўпирилган экан...

Зулфия чўчиб ёнида жимгина ўтирган Солиҳжонни бағрига босди. Оиланинг ҳақиқий аъзоси бўлиб кетган, ёшу кекса бирдан ҳурмат қиладиган Насивали бувининг сўзини бўлмай, ўзини, Мактабхон онани ташвишлантира ётган ҳабар ҳақида бирон янги гап эшитиш умидида кампирнинг оғзини пойлади. Насвали буви давом этди:

— Ўзлари жой топишга кетди. Сўнг, оташаравада келаётган юкларни кутиб олишга борар экан.

— «Насёнал»ни, уйимизни нега олибдилар?! — сабри чидамай сўради Зулфия.

— Захаруп оган, масковлик бой... Мактабхон она унииг гапини бўлди:

— Захаруп эмас, ҳукумат оган.

— Ҳукумат?! Ҳукумат қандай олади?— тушунмай сўради Зулфия.

— Шўро деган ҳукумат кепти. Ҳамма катта иморатлар, ҳамма катта уй-жойлар энди ўша шўронинг кўлига ўтармиш.

— Вой, шўримм!.. Бизчи?!.

Зулфиянинг аянчли товушига зид ўлароқ Мактабхон онанинг дадил, босиқ товуши эшитилди:

— Бир кеча минг кеча эмас, кимсан Тўхтабойнинг болаларимиз — худо хоҳласа кўчада қолмаймиз...

... «Кўчимиз кўчада қолмайди», «худо хоҳласа кўчада қолмаймиз»... Зулфия йўлда обдон толиққан эканига қарамай алламаҳалгача мижжа қоқмади. Тўқмоқда икки ёз яшаб, ниҳоят, Тошкентга қайтиш дарагини эшитгандагина севинишлари, кўч-кўронни ортишаётганда, аввал араваларга, Тўқмоқдан Пишпекка етгач, аравалардан вагонга ортишганини— ўшандаги энтикишлари бу

қадар чиппақка чиқади деб ўйламаган эди. Кишининг хаёлига кебди дейсиз! Орада Тўхтабой неча йил Тошкентга қайтмади, Масковга борди, «Насёнал»ни, уй-жой, дўконлариинг барини қайтиб қўлга олгашини айтиб даста-даста суюичилар улашди. Мана энди, шўро... Зулфиянинг ўйлови «қоқилди». У эслашга уринди: «Шўро»миди?.. Шўра»ми?

Шў-ра... Йўқ, Йў-ға, йўғ-а, Шў-ра... Шў-ро... Ҳа-ха, шўро-шўро! Отинг курсин-а!.. Ҳўра бўлсаям, шўра бўлсаям бировиинг жойига кўз олайтирдими, бас, бир гўрда!.. »

Зулфия у ён бошидан бу ён бошига кўп ағдарилди , алҳол, кўзи илинай деганда, корнидаги гумонаси қимирлаб яна уйқуси кочди. Гимирлаш аломати сезилган унги биқинини авайлаб силади. Тўқмоқда, зорикқан чоғлари яхши ниятлар билан қўйлақчалар, қалпоқчалар тикканини эслади. «Буниси қиз бўлади, Зулфия» деди Мактабхон она. Насвали буви ҳам шу гапни тасдиқлади. Дунёдан фарзанд кўрмай ўтаётган Мактабхон онанинг, ҳатто оила қурмаган Насвали бувининг бу қадар самимий ииятларини эшитиб, Зулфия ғалати бўлиб кетди. «Майли, қиз бўлса, яна яхши», деди. Шу «тахмин-янгилик»ни Тўхтабойнинг қулоғига шипшиганида, бой, «Ўғилми-қизми — хайрли бўлсин», деди-қўйди. Наҳотки, бой ўшанда манави аҳволни сезган бўлса!? Хотин, бола-чақаси шундай кунларга қолишини — она шаҳрига келиб кимсасиз, овлоқ кўчадаги пастқам ва файзсиз болхонада тунаш мумкинлигини сезса бой Тўқмоқдан кўч-кўронини ортиб йўлга чиқармиди!..

Зулфия шундагина Тўқмоқда вақтинча қолган Адолатни эслади. «Яхшиямки, у келмаган экан. Бир этак бола билан қаерга сиғарди?» Фақат...

Кўч-кўронни сарамжойлаётиб Адолат тушмагур қизил кигизга ўралаётган тугунлар орасига Зулфияга қарашли бўҳчани ҳам ирғитиб юборди. Ёмон ниятда қилгани йўқ. Бирок, Адолат бўҳчани ирғитиб юборганига кўзи тушдию, Зулфиянинг юраги жувиллаб, ачишди. Ўзи билаи аравада олиб кетиш ииятида бўҳчани қайтиб олишга жазм қилдию негадир қайтди. Кундоши ёмон хаёлга бормасин деган ўйда, қайтди. Аслида олса бўларкан... унда корнидаги, мана, ҳозир кетмакет «тўполон» қилиб оромини бузаётган, туғилажак қизалоғига

аталган ширин-ширин кўйлакчалар, қалпоқчалар бор эди...

Зулфия хаёлини олиб қочаётган шайтонга ҳай берди. Ўзини чалғитди. Ҳомиласини тинчлантириш ниятида қорнини силади-сийпади, силади-сийпади... Бир текисда нафас олиб ширин ухлаётган Мактабхон онасига, ёнма-ён ётган ўғилларига ҳаваси келиб, Худодан хайрли тонгларда хайрли янгиликлар билаи уйғотишини сўраб-ёлвориб оғир уйқуга кетди.

Зулфиянинг дуоларини Худо инобатга олди — у тиниқиб ухлади, бир пайт уйғондию, қаерда ётганини дабдурустдан эслай олмади, кўзини пириллатди, сўнг деразадан кўринаётган кўшни томни қоплаган оппоқ қорни кўрдию, тонгдан оқликни кўрганидан севиниб кетди. Рухини қамраган бир шодлик қанотида парвоз қилгудай қанотларини ёзиб ўрнидан турмоқчи эди, ташқаридан ғўнғир-ғўнғир овоз келди. У ўрнидан ирғиб туриб дераза ёнига борди. Мактабхон она зинада, Насвали буви қалин ёққан қорга тиззасига қадар ботиб ҳовличада қаққайган кўйи зина тепасида совуқдан дийдираб гапираётган хонадон соҳибасининг оғзига бақрайиб қолишган эди. Уй бекаси худди оғир айб қилган одамдай гуноҳқорона бир мунг билан бошини ҳам қилганча гапирди:

— Саҳар келиб айтишди. . Пишпекдан кевотган қизил вагондаги кўчни ҳукумат кимошдига сотиб юборибди. Бой ота ўшани суриштиргани кетибдилар...

...Эски паранжи ёпинган кимса муюлишдан ўтиб кунботардаги Аллон масжиди томон боратуриб йўлнинг лойлигидан қадамини секинлатди, бундай пайтда одатда одам йўловчилар босиб из қолдирган курукроқ жойларни мўлжалга олиб қадам ташлайди, бироқ кимса одимни секинлаштирганига қарамай аксинча на лой-накўлмак демай кечиб кетаверди. Ташқаридан кузатган киши паранжили кимсани кўзи ожиз деб ўйлаб уни етаклаш учун кўмакка ошиқиши тайин эди. Кўча кимсасиз, ҳадемай масжиддан қайтадиган намозхонлар уй-уйига кириб кетса бу пилч-пилч лойгарчиликда то бамдодга қадар лой-сув кечиб кўчада юриш ҳеч кимга зарил келгани йўқ!

Паранжили кимса ўнг ёқдаги икки тавақали, кенг дарвоза рўпарасига келганда қарийб тўхтади, яқинлашмай туриб дарвозага

разм солди — орқасига бирров ўгирилиб кўз югуртирди-да, ўзини қия очиқ эшикка урди.

Йўлак кенг, оёқ остига мусулмон ғишти ётқизилган— озода эди. Кўлага тезгина ҳовлига ўтиб, чапга — деразасидан ғира-шира шуъла кўринаётган равон томонга юрди, яқин қолганда атай томоқ қириб ясама йўталди.

Сандал чеккасида аллақачон уйқуга кетган ўғилчасини ёнбошлаганича ҳамон аллалаб хаёлга толган Зулфия йўтални эшитиб сергак тортди.

— Адам! — деди сандалнинг бошқа томонида кўргани белига довур тортиб ётган Солиҳжон ёшига хос бўлмаган эҳтиёткорлик билан шипшб.

— Овозингни чпқарма!— Зулфия шошилиб сандал устидаги пиликни пуфлаб ўчирди-да, ўғлининг эҳтиёткорлиги мақомида шивирлади. Ва қад ростлаб кавшандозга чиқди. Солиҳжон отасини паранжини бошидан олиб ташлашини кутмай кучоқлаб олди. Ота-бола соғинчларига зид ўлароқ сас-садо чиқармай кучақлашиб ўпишар, Зулфия эса дам сайин хавотири ортиб кўзлари девор оша кўчани кузатар эди.

— Тинчмисилар?.. Собиржон қани?.. Осимхон ухляяптими?..

Зулфия эрининг саволига жавоб қайтариб улгурмади.

— Собиржонни Хайриниса билан Мактабхон онадан хабар огани кетувди... Қора қозонни қайнатиб ўтирибмиз... Ўзингиз тузукмнсиз?.. Опам, болалар яхшими?.. Хўрда бориди...

— Қорним тўқ, — деди Тўхтабой хотинининг таклифига ортиқча илтифот қилмай. — Солиҳжон! Бозорга опчиқадиган ул-булларинг қолдими?

Зулфия қоронғида эрининг кўз ёшларини кузатди, Тўхтабой ўғлига қарата сўз бошлаган бўлсада, ўзи жонсарақ, думалоқ дўнг пешонасидан, пича букри ва учли бурнидан ҳовур кўтарилаётгандек туюлди назарида.

— Олма сотвоммиз... Баргақдан оз қолди.

— Дуруст. Онанг билан санга ишондим, ўғлим. Онангни, сингилларингни эҳтиёт қилинглар. Тузикми?.. Ман... ма, Зулфи, расамади минан сарфлаб турарсан, тузикми?.. Ман...

— Қачон келдийз? Тошкенда беш-олти кун бўларсиз? — Сенлардан хабар олишим хавфли бўлиб қолди.

Узоқ кемай қолсам Собиржон ё сен — Солихжон, Абдулхай амакинга ё бўлмаса Сағбондаги Дўст тоға борку, махсидўз, ўшангга учранг. Дурустми!.. Орттирганимми ўшаларга қолдириб кетаман.

— Ўзингизга қаранг. Уёқда... кўпчиликсизла... Тўхтабой кенжа аёлининг тантилигидан, танти бўлмаса-да, бу қадар зушдалигидан кўнгли кўтарилди.

— Безовта қилишмаяптими?— сўради у.

Зулфия эриинг товушида зардаю алам аралаш адолатсизликка нисбатан нафрат оҳангини сезди.

— Бой налогчиларнинг нафси тўғайдиганга ўхшамаётти-да. Ҳай, сабр қип турайлик, уларга бокқан балоям бордир...

Тўхтабой эҳтиёткарликни унутиб баралла томоқ қирди — одатда у негадир жаҳлини ичига ютган кезлар шундай қилар эди.

Бой ортиқ гапирмади. У ҳамон билагида ушлаб турган паранжини ўнг-терсини пайпаслаб қарана бошлади, Кавшандоздан ўтди-да, эмаклаб чўзилганича бориб, ухлаб ётган Осимжоннинг пешонасидан ўпди. Қаншаридаги холини силади. Сўнг қиблага юзланган кўйи чўк тушиб дуога қўл очди. «Ўзингга топширдим» дегани эшитилди, холос. Сўнг, тезда турди-да, «Бор, кўчага қарачи, ҳеч ким йўқми?» деди ўғлига. Ўзи Солихжоннинг изидан кела туриб паранжи ёпинди.

... Тақдир не кунларни раво кўрмади унга! Эсини танибдики, ўзини тижоратга урди, шу йўлда машаққат чекди, ютди-ютқазди, ютди-ютқазди — кимсан Тўхтабой деган ном орттирди. Бири биридан гўзал отларини миниб гижинглатиб ўтганида ёшу қари хурматини бажо келтиришар эди. Сағбондан Пиёзбозорга қадар, Бешёғочдан Каласга қадар — уни танитайдиган одам йўқ. Эски шаҳар бозорида қатор-қатор расталарда, Янги шаҳарда икки қаватли дўконларда Тўхтабойга қарашли мол-ҳоллар сотилар, Янги шаҳарнинг кўркига кўрк кўшган «Насёнал» унинг фаҳри, иззат-обрўси эди — бари-баридан айрилди. Уч хотин, ўн бир ўғил-қиз унинг шип-шийдон этилган қўлига қаради-қолди...

Худо шоҳид, Тўхтабой қўлдан кетган ҳеч бир нарсага юрак-бағри ўртаниб ачинмади. «Ўзи берганди — ўзи олди» деган гапни бот-бот

такрорлар, унинг бу гапини эшитган сайин Зулфия тугул, хатто оғир-вазмин Мактабхон она ҳам баъзан тутақиб кетар, «ўзи олдим, Шўро олдим!» деб алаמידан дардини тўкиб соларди.

— Ё, боқий!..

Бу хонадонда Тўхтабойга тик қараш уёқда турсин, унинг сўзини икки қиладиган одам бўлмаган, хусусан, бой шу жарангдор каломни тилга кўчиргач каттаю кичикнинг уни ўчди.

— Сен ҳам, — деди Тўхтабой Мактабхон онага, сўнг Зулфияга гапирди: — Сен ҳам, анави, манави — ҳамма-хаммаси фоний — омонат. Ёлғиз Боқийнинг ўзи боқий! Тузукми?. Молдавлатимнинг бари йўқдан бор бўлди — мана энди, барча-барчаси бордан йўқ бўлди — фийсабилллох, ризоман, тузукми?! Шўрога шу керак экан — икки кўллаб топширганим бўлсин!

— Шўро узоққа бормайди, дейишвотти, барака топгур...

Ҳамма қолиб Насвали буви орага суқилганидан Тўхтабойнинг ўзи ҳам ҳайрон бўлди — бувига, хотинларига — Собиржон билан қизи Ҳайриниса ҳам бор эди шекилли — болаларига бирма-бир қараб чиқди-да, ҳам жаҳл, ҳам босиқлик билан деди:

— Шўро ҳам боқий эмас, илло шуни унутмаларинг, у — юз қовун пишиғидан сўнг йўқолади. Тузукми?!

Бойнинг бу иқкори хонадон аъзоларининг бошига бир неча йиллардан буён устма-уст тушаётган дарду ситамлару, айрилиқлар, тўзондай сочилиб кетишлардан мағлубликни тан олгувчи фатводай гумбурлади.

«Ё, боқий, антал боқий!.. Ё, боқий, антал боқий!.. Ё, боқий!..»

Тилидан шу муборак калима тушмай қолган Тўхтабой тақдир зарбаларининг биттасигагина чидолмас — ўз маҳрами — шаърий хотинидан хўжакўрсинга ажрашиб, ўз пушти-камаридан бўлган болаларини ўғринча, бу етмагандай — паранжи ўраниб кириб кўрса, бирров кириб чиқишини биров пайқаса, Зулфияга, болаларига зуғум баттар зўрайишини ўйлаб алланеча кунгача хавотирда юрса...

У Кайковус анҳори устидан ўтгач кўприқдан пастликка эниб толзорга етганда рўпарасидан югургилаб келаётган ўн-ўн бир ёшлар чамасидаги қизалоқни кўрди. Қизалоқ рўмоли билан бош-кўзини тўсиб, тугунчани кўлтиғига маҳкам қисганича тўхтаб қолди. Узун-

узун киприклари остидаги, бири-бирдан чиройли кўзлари жовдираб қизалоқ нима қиларини билмай тараддудланиб қолди.

Бошқа пайт Тўхтабой гап сўзсиз ўгиб кетаверар, толзор теварагида доимо гавжум бўладиган супада ўтирганлар орасидаги «холис»ларга гап топилишини истамас эди.

Бу сафар у одатини канда қилди.

— Моҳич, ке, қизим.

Моҳиниса кўча-кўйда отаси дуч келиб қолса у кишини танимагандай ўтиб кетиш шартига қаттиқ риюя қилиши зарурлигини унутмаган, шу боис, отасининг бу қабил қарши олишига тушунмайроқ турган эди.

— Ё, боқий!.. — Тўхтабойнинг лаблари асабий пичирлади. Учди.

— Ке, қизим. Эрталабдан қаттан кевосоан? Онанг дурустми? Окаларингчи?..

— Ҳм... деди Моҳиниса ҳамма саволга жавобан.

— Бунча юпун кийинмасанг, Моҳич?..

Тўхтабой ортиқ жавоб кутмади, узун чакмонининг ички чўнтагидан бир «афт парварда олди-да, қизининг жажжи ҳовучига солди.

— Ужанг йиғламаяптими?

— Йў-ў. .

— Бир, борақол. Эҳтиёт бўл, она қизим... Тўхтабойнинг томоғига алланарса қадалди. Қайрилиб қизига қарамасликка уриниб йўлида давом этди. У Тошкентга бу сафар келганидан буён кунлари ниҳоятда беварақа ўтди. Уйлаган ҳеч бир режаси унмади. Эски дўкондор таниши икки тўп шойини бошқага пуллаб юборибди — савдо аҳли орасида бунақанги лабсизликни Тўхтабой кўрмаганди — ўшани амаллаб Тўқмоққа етказиб олса у ердаги болаларига чойчақа чиқарди. Яна уч-тўрт кун кутай деса Адолат тез-тез кўрпа-тўшак қилиб ётиб оладиган бўлиб қолди— кўнгли шундан алағда. Шунча кун Тошкентда юриб Мактабхондан хабар олмади. Тўғри, Мактабхон — укаси Асқархонникида, унинг иссиқ-совуғидан хавотир олмаса ҳам бўлади, шундай бўлсада, йўл усти кириб чиқиш илинжида икки қайта Бешёғочга ўтди, чалғиб, қайсинисикига кириш фурсатини топмади.

«Янаги келишимда кўриб чиқаман», деб дилига тугди Тўхтабой.

Оғзи қуришди. Зўр бериб ютунди — лабларини базўр намлади. Заргарликка олиб борадиган кўча ёнида ўтаётганида, «Тоға, хў, тоға!» деган чакирикни эшитиб тўхтади.

— Бунча тез юрмасангиз, тоға, изингиздан етолмаяпман-а.

Тўхтабой кулимсираб келиб кўришган Абдумалик жиянининг кўнғиз мўйлабига, итёқа, оқ кўйлагига разм солиб хаёлини жамлади.

— Э, жиян, Обида опам тузукмилар? Болачақалар омонми?

— Дуруст, дуруст. Кепсиз, деб эшитдим. Қаёқларда юрийсиз, ўзи?!. Тўқмоқдай жойдан келиб бизникига кирмасангиз?..

Тўхтабой синиқ жилмайди. Жияни ахволни билиб туриб гина қилаётган эди.

— Бир бировимизникига яширинмай-нетмай, бежавотир кириб...

— Тўхтабойнинг лаблари бир-бирига чиппа ёндашди, гапини давом эттириш учун чираниб оғиз очди: — Кириб чиқадиган пайтлар ҳам келар, жиян...

— Иншоаллоҳ, этганингиз келсин. Ман...

Тўхтабой гапини айтиб олишга ошиқаётган одамдай жиянининг сўзини бўлди:

— Тинч бўлсанглар, бас. Гина-кудуратлар ҳам ўшанда ярашади...

— Сан буёққа кетвоссан шекили? — Тўхтабой шундай деб ўнг томонда юқорилашиб кетган тор тупроқ кўчани кўрсатди. Бехосдан қалкиб кетган одамдай томоғини кириб йўталди. — Йўлингдан колма, жиян.

— Ман... — Абдумалик тоғасининг ўйчан, ҳатто маъюс кўринаётганини сизди, тўхтаб-тўхтаб гапираётганига эътибор қилди, шундан у кишини ёлғиз қолдариб кетгиси келмай ғудранди.

— Тушунаман, жиян, тушунаман. Хижолатвозликни хаёлингга келтирма, акоси.

Б. . б. . боравер...

Абдумалик тоғасининг худди томоғи оғриётган одамдай қийналиб ютунаётганини, қайта-қайта тамшанса-да, овози қуруқ чиқаётганини, шу боис гапиришга қийналаётганини энди пайқади. «Мазангиз йўқми?» деб сўрамоқчи эди, Тўхтабойнинг қатъият билан «Боравер» деган амрини инкор қилолмади. Ноилож, тоғасининг бетига қарамай хайрлашди ва тор кўча томон қадамни жадаллатди. Тўхтабой ҳам ўз

йўлидан қолмади. У бу йўлларда ёлғиз юрган одам эмас, албатта ёнверидан ҳамроҳлар аримас эди. Энди... у пича юргач, негадир орқага ўгирилди, чамаси Абдумаликдан бир нимани суриштиргиси келди, ҳатто товуш бериб чақирмай ниятида лаб жуфтладию, овози чиқмади. Абдумаликни тўхтатса, Чиғатойдага тушаверишдаги Сомон бозор чойхонасида бир нафас гурунглашса... Абдулхайни сўраса... Айтмоқчи, Абдувалининг тақдири нима кечди?.. Олмонияга икки-уч йиллик ўқишга жўнаяман деб кетганича, мана, ўн йилдан ошди-ёв!..

Қизик, Қаюмхон почча баджаҳл, серзарда, фикри-хаёли савдогарчиликдаги одам. Лекин ўғилларига илмга ташналикни қаердан юқтирган?.. Кенжаси Абдували ўқишдан бошқа нарсани билмайди. У-ў, ўқиганга нима етсин! Дунё — ўқиганники!.. Утлибил илма минал маҳди, алап лаҳди. Дарвоқе, ўша — хуфтон уйига охириги яширинча кириб чиқаётиб ўғли Солихжон шошилишда маслаҳат сўради:

— Ада, ўқисам дегандим...

Уёғини айтолмади. Уёғини Тўхтабой ҳам айтолмади. Нима десин?.. Кимсан Тўхтабойваччанинг ўғлини шўро ўқитармиди!. Бойнинг фарзандларига шўро илми раво кўрмайди. Уз кучига ишонмаган ҳукумат фуқароси илмли бўлишдан чўчийди. Тўхтабойни жуда яхши билади. Шундай бўлсада, кўча эшик тагида Зулфияни чақирди.

— Онаси — деди бурунги қатъиятли овозда тайинлаб. — Болаларни ўқитиш пайида бўлинглар. Собиржон ўқиса укаларини ҳам изидан етаклайди. Қаюм поччага олиб бор. Абдулхайга, Абдумаликка маслаҳат сол — ёрдамини аямайди улар. Тузукми?..

Аммо-лекин... шўрога илмли одам керак эмас. Абдували мусофир юртларда кимсан Вали Қаюмхон бўлиб юрибди, эрта бириси кун Тўхтабойнинг ўғиллари ўз юртида мусофир — бегона бўлиб қолмасмикан? Ё, боқий, антал боқий!.. Ё, боқий!..

Тўхтабой Қаюмни бозори муюлишидаги чойхона ёнидан ўтаётганда сўрида ўтирган беш-олти чойхўрга қарамади, кўз қирини ташлаганида Саҳий тайибнинг ёнида Абдумалик орқасини ўгириб тургандай туюлди — Тўхтабой паришонхаёллигидан унга эътибор қилмади.

Ҳар сафар Пичакчилик муюлишидан ўтгач Тўхтабой йўлни ўнгдан солар, шу кўчада яшовчи, яратганнинг ўзидан башқа ҳеч бир жонзоту жондордан ҳайикмайдиган Туобил ҳожини ўчратса пича гурунглашар, Алишер Маҳсумнинг ҳасратларига қулоқ тутар эди, бу сафар ҳам шундай қилди - бир оз юрса извошлар бекатига етар, у ердан Пиёнбозюрга борар, ваъдалашган танишларини кўргач, у ердан Тўқмоқ қайтади дея йўлга равона бўларди. Фақат у бир қанча одимни оғир ўй остида ўтди ва... изига қайтди. Изига қайтиб, ўнг ёққа бурилганда, ҳозир ўзи келган сўл томонда кўринган уч йўловчидан бири ўзини дуч келган эшикка урди. Тўхтабой ундай шарпага эътибор қиладиган аҳволда эмас эди.

Шу топдаги вазиятдан келиб чиқса, у ўзи курдирган жомеъ масжидига қадам босмаслиги керак — қандай бўлмасин Тўхтабой бойлигини унутган фақир ва бечора одам кйёфасида юрмоғи лозим, у бой эмас, масжид курдирмаган, меҳмонхана бунёд этган эмас, ҳар ҳайит арафасида Пиёнбозорда етим-эсирга беминнат ош-нон улашган эмас, қатар-қатор дўконлари ҳам йўқ... булар майли-я, бари-баридан қўлнинг кири янглиг воз кечди, мол-мулкнинг баҳридан ўтиш-мумкин, лекин унинг бойлиги... битмас-туганмас орзуниятлари, бири бирндан арзанда уч аёли, бири биридан шакар ўн бир ўғил-қизи қайда қолди?.. Мактабхон укасиникида, Адолат Тўқмоқда, Зулфия Гулбоғ ўрнидаги ҳовлида-жўжабирдай жон... «Худо сиззи етказди, Тўхтажон, — деган эди ўлим тўшагида ётган Зулфиянинг отаси — Ислом саррож кўзларидан ёш дувиллаб — Қизим ҳалолингиз. Оиламга бош бўлинг — кўчада қолишмасин... »

Тўхтабой истамаган эди уларнинг кўчада қолишини... «Ё, боқий! Ўзинг боқий!.. Ё, боқий!.. »

Тўхтабой намоз пайти эмасада масжид дарвозасидан кириб борди. Сўл томондаги пастак уй теварагини супураётган дароз, хирсдай бақувват, эчки соқол қоровул чол уни кўриб ҳанг-манг бўлиб қолди. Мум тишлади.

— Ассалому алайкум раҳмату ва барокатух!.. Тўхтабой қоровул чолга эмас, масжидга, бу муборак масканнинг заминун-эру қадди-бастига салом берган эди. У тўғри хонақоҳга йўл олди, меҳробга икки-уч одим қолгунча бир маромда вазмин юриб борди —

ташқаридан уни кузатиб турган қоровул чол гўё Тўхтабой ҳозир масжидни орқалаб кетадигандек талвасага тушди, дод-вой солиб бошига ҳалойикни йиғмоқчидек лапанглаб кўчага югурди — Тўхтабой эса меҳраб пойида пешонасини саждага қўйди...

— Ёлғиз ўзинг боқийсан, Эгам!.. Фонийлар узра боқийлик ёлғиз сенга ярашади!.. Қодирсан!.. Закийсан!.. Одилсан, одил!.. Одилликда боқийсан!.. боқий!.. Антал боқий — ўзинг боқий!.. Ё, боқий!..

... Қоровул чол ҳовлиқиб чориғини сургаб тўрт-беш бекорчини бошлаб келганда Тўхтабой Каллахонадан ўтиб Махсидўзликка, ундан оша Хадрага етаёзган — йўл-йўлакай нимаики кўрган бўлса, ким билан учрашиб, ким билан гаплашган бўлса — бари-барини унутган, қай ўй-қай хаёлда кетиб бораётганини сезмас, меҳробга юзма-юз чўк тушиб илтижо қилаётганда овози равонлашганини, сира қийналмай тупук ютганини, мана энди, баҳорнинг намочил кунида оғзи янаям куришиб бораётганини ўйламас, фикри-ўйида юрса-юраверса, йўли адоғ бўлмаса, жон-жонига туташ бўлиб кетган Тошкент кўчаларидан айланиб-ўргилса... шу кетганча Тўқмоқнинг биқинидаги сермавж Чу дарёсига шўнғисада, ҳовурдан чикса, ҳароратлари босилса, муздай ва тезоқар сувни сипқорса, ташналиги қониб ҳуши жойига келса ва ҳамма-ҳаммаси қайта бошдан бошланса... болалиги, ўсмирлиги, тижорат йўлига кириши, уйланиш, бола-чақа орттириш, доврўғ таратиш манчман деган ўрис, немис, жухуд бойларига иззат-икром кўрсатиш

... бор-будидан айрилиш, асл бойликлари бўлмиш аёлларию фарзандларидан Мосуво бўлиш... Чунинг суви тезоқар-да!.. Муздаклиги яхши, о-оҳ!.. Тез оқиши ундан яхши. Шиддат билан оқади. Одамнинг умрига ўхшайди — тўхташ нелигини билмайди, олдинга, олдинга, олдинга...

— Ҳой, амаки!..

— Қочинг-г!..

— Тоға-а-а!!!

Тўхтабой устига бостириб келаётган трамвайни кўрдию, унинг ваҳимасини фаҳмлаб улгурмади — беихтиёр бошини силтаб тортади, вагоннинг тумшуғи чириллаб бетини ялаб ўтди. Тўхтабой тўхтамади — яна бир қадам олдинга ташлади, ташладию, трамвай вагонининг

«думи» зарб билан уриб уни шу йўлга ағдарди.

Тўхтабой шаҳар ўртасида ерга узала тушиб ётадиган инсон эмас эди, зеро, у лахзалар ичида хушини йиғдию, ирғиб турмоқчи бўлди, оёғи ўзига бўйсунмади, қўли билан тиралиб қаддини ростламоқчи эди — кафти аранг кўтарилиб кўксига етди, холос. Йўловчилар югуриб келиб уни ўраб олишди. Қий-чув қўпди. Аёллардан бири хўнграб юборди. Одамлар орасидан ёриб ўтган итёқали оқ кўйлак кийган, қўнғиз мўйлабли йигит энгашиб, энтикиб Тўхтабойнинг бошини билагига олди. Қалтироқ қўллари билан ёқа тугмаларини ечишга тутинди.

— Ё, боқий...

Ранги докадай оқариб кетган Тўхтабой гўё фонийлар орасидан боқийлик истагандай сўниб бораётган кўзларини аранг очиб тепасида гавжумлашаётган башараларга аланглади, қийналиб тамшанди, нотаниш чехралар орасидан итёқа кўйлак кийган қўнғиз мўйлабли йигитни топди, бор қувватини кўзларига жамлаб унга тикилди, лекин у йигит мубҳам бир хавотирда ўзини изма-из кузатиб келаётган жияни — Абдумалик эканини танимади...

* * *

Ўрта ёшлардаги дароз бўйли гўрков узун қўлларини лаҳаддан чўзиб оппоқ кафанга ўралган майитнинг оёқ томонидан одди, сўнг белбоғичини кафти аралаш ўради, авайлаб пастга туширди.

... У кеча шом чоғи, «Тўхтабой бандаликни бажо келтирибди!» деган хабарни эшитганда ажабланиб ёқа тутди. «Эссиз, шундай одам ҳа ҳам ўтибди-да!» деди бош чайқаб. Бош чайқай-чайқай, мархумнинг ҳақкига дуолар ўқий-ўқий қабрни ҳозирлади, лаҳад тупроғини ихлос билан чуқурроқ, кенгроқ олди. Тупроқ тортаётиб манглайига нимадир илашди — лаҳад шифтида бир қарич чиқмайдиган қилдай ингичка илдиз осилиб турган экан. Уни юлиб ташлаш ниятида тортди — илдиз узилмади, «зарари йўқ» деган ўйда ишини битирди, ташқарига чиқаётиб илдизнинг муздек учи яна пешонасига тегди, бу сафар у кетмонни ишга солди — калта сонли кетмонни икки дафъа сирмади ҳамки, илдиз узилмай тебраниб тураверди. Шунда... тебранишдан

тўхтамаган илдизнинг у учида бир томчи сув симобдай йилтираб кўринди. «Ажабо!» Гўрков тушунолмайдан бир зум ҳаяллади. Чинчилоғининг учида томчини «илиб» олди-да, лабининг чеккасига теккизди, теккиздию, ҳайрати чандон ортди: «Товба! Бу қадар суюқ, бу қадар тиниқ, бу қадар тотли

!.. »

... «О-омин! Савол-жавобингизни Аллоҳнинг ўзи осон қилсин!». Гўрков шивирлаб юзига фотиҳа тортгач, лаҳаддан сирғалиб чиқди, юқоридан кўлма-кўл узатишаётган гувалани лаҳад оғзига тера бошлади. Сўнгги икки-уч гувалани қўйишга улгурмай қоронғилашиб бораётган лаҳадга беихтиёр қаради. Қарадию... майитнинг қоқ лаби устига томган илдиз шираси пахтадай оқ кафанликдан шимилиб ўтаётганини кўрди...